

الله أكبر

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ادبیات فارسی

نقد شروح بوستان سعدی

استاد راهنما:

دکتر سید مهدی نوریان

استاد مشاور:

دکتر محسن محمدی فشارکی

پژوهشگر:

بتول حیدری

۱۳۸۸/۱۰/۲۷

شهریور ۱۳۸۸

۱۲۹۷۵۷

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات ، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
خانم بتول حیدری

تحت عنوان

نقد شروح بوستان سعدی

در تاریخ ۸۸/۶/۲۴ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی به تصویب رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر سیدمهدی نوبان با مرتبه علمی استاد

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر محسن محمدی فشارکی با مرتبه علمی استادیار

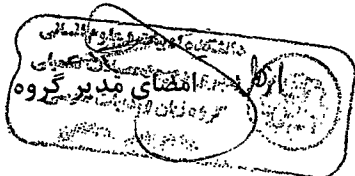
۳- استاد داور داخل گروه دکتر علی اصغر باباصفری با مرتبه علمی استادیار

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر مریم محمودی با مرتبه علمی استادیار

امضاء

امضاء

امضاء

چکیده:

از زمانی که آثار برجسته ادبیات فارسی به صورت متون درسی درآمدند، شرح نویسی بر آنها نیز آغاز شد. یکی از این آثار برجسته که تاکنون شرح های بسیاری به زبانهای مختلف درباره آن نگاشته شده است، بوستان سعدی است که الحق از پایه های محکم نظم فارسی محسوب می شود. این پایان نامه تلاش دارد به معرفی، نقد و بررسی پنج شرح بوستان (از شارحان ایرانی) بپردازد که به ترتیب تاریخی عبارتند از: شرح بوستان دکتر محمد خزائلی، بوستان سعدی مرحوم محمدعلی ناصح، بوستان سعدی دکتر غلامحسین یوسفی، بازیافت بوستانی های سعدی دکتر جعفر مؤید شیرازی و بوستان سعدی دکتر رضا انزابی نژاد و دکتر سعید قره بگلو.

در این پایان نامه پس از معرفی هر شرح، به بررسی و نقد روش کار شارحان از نظر صحت ضبط های انتخابی، توجه به نسخ بدل، آرایه ها و ترفندهای شاعرانه، نکات دستوری، وجوه زیبایی شناسی بوستان، صحت معانی ارائه شده، میزان استفاده از دیگر آثار شیخ در حل مشکلات بوستان و... پرداخته شده است و در پایان به عنوان نمونه، از حوزه هند به معرفی و بررسی اجمالی شرح مولانا نقیب احمد و از حوزه شارحان ترک زبان، به شرح سودی بسنوی پرداخته خواهد شد.

کلمات کلیدی: سعدی، بوستان، تصحیح، شرح و بررسی ابیات

خدایا سپاس

بخاطر عطایای بیکرانت:

بخاطر داشتن پدر و مادری که همواره حامی ام هستند.

خواهرم مهری و برادرم حمید که به آنها عشق می ورزم.

خدایا سپاس

بخاطر معلمان دبیرستانم خانم ملوک پهلوان زاده و خانم دکتر آرزو قنادیان که تاکنون همراهم بوده اند.

بخاطر دوستانم عفت ، زهرا و منیره، همراهان خاطرات تلخ و شیرین دوران نوجوانی و جوانی ام.
و سپاس بخاطر همه عزیزانی که بر سر راه زندگی ام قرار دادی تا نشانه لطف و رحمت تو باشند.

با تشکر از استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر سید مهدی نوریان و استاد محترم مشاور آقای دکتر محسن محمدی فشارکی و راهنمایی های مشفقانه شان و دیگر استادان گروه زبان و ادبیات فارسی که در طی شش سال گذشته از یاری ام دریغ نکرده اند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	پیشگفتار
	فصل اول : کلیات
۱	۱-۱- بیان مسأله تحقیق
۲	۲-۱- اهمیت و ارزش تحقیق
۲	۳-۱- روش کار
۵	۴-۱- معرفی و بررسی کلی شروح
۵	۱-۴-۱- شرح بوستان دکتر محمدخزائلی
۸	۲-۴-۱- بوستان سعدی مرحوم محمدعلی ناصح
۱۱	۳-۴-۱- بوستان سعدی دکتر غلامحسین یوسفی
۱۷	۴-۴-۱- بازیافت بوستانی های سعدی دکتر جعفر مؤیدشیرازی
۲۴	۵-۴-۱- بوستان سعدی دکتر رضا انزایی نژاد و دکتر سعید قره بگلو
۲۷	۵-۱- تذکار (نکاتی درباره شرح نویسی)
۳۱	۶-۱- درباره سعدی
	فصل دوم: نقد شروح
۳۲	۱-۲- دیباجه
۶۳	۲-۲- باب اول: در عدل و تدبیر و رای
۱۱۱	۳-۲- باب دوم: در احسان
۱۲۸	۴-۲- باب سوم: در عشق و مستی و شور

صفحه	عنوان
۱۴۲۲-۵- باب چهارم: در تواضع
۱۶۳۲-۶- باب پنجم: در رضا
۱۷۴۲-۷- باب ششم: در قناعت
۱۸۲۲-۸- باب هفتم: در عالم تربیت
۱۹۹۲-۹- باب هشتم: در شکر بر عافیت
۲۱۶۲-۱۰- باب نهم: در توبه و راه صواب
۲۲۵۲-۱۱- باب دهم: در مناجات و ختم کتاب
۲۲۸	فصل سوم: معرفی و نقد شرح سودی بر بوستان سعدی
۲۵۸	فصل چهارم: معرفی و نقد شرح مولانا نقیب احمد بر بوستان سعدی
۲۷۱	سخن پایانی
۲۷۲	منابع و مأخذ

پیشگفتار

بوستان اثر منظوم سعدی شیرازی که در نسخ کهن سعدی نامه نامیده شده است، از شاهکارهای ادبیات ایران و نمونه‌ی اعلاّی فصاحت و سخنرانی است که در اخلاق و تربیت و وعظ و تحقیق و در بحر متقارب سروده شده است و چنانکه خود سعدی در دیباجه‌ی این اثر می‌گوید، مشتمل بر ده باب است:

یکی باب عدل است و تدبیر و رای	نگهبانی خلق و ترس خدای
دوم باب احسان نهادم اساس	که منعم کند فضل حق را سپاس
سوم باب عشق است و مستی و شور	نه عشقی که بندند بر خود به زور
چهارم تواضع، رضا پنجمین	ششم ذکر مرد قناعت گزین
به هفتم در از عالم تربیت	به هشتم در از شکر بر عافیت
نهم باب توبه است و راه صواب	دهم در مناجات و ختم کتاب

و تاریخ اتمام آن ۶۵۵ هجری قمری پس از اتمام سفرهای سی و چند ساله‌ی سعدی و بازگشت وی به شیراز است: ز ششصد فزون بود پنجاه و پنج

سعدی این اثر را که در حدود چهار هزار بیت دارد، به اتابک ابوبکر بن سعد زنگی حکمران فارس تقدیم داشته است. بوستان اولین بار در سال ۱۸۲۴ میلادی در مجموعه‌ی کلیات سعدی در کلکته به چاپ رسید (سعدی نامه تصحیح جلالی نائینی، ص ۱۶ مقدمه) و پس از آن در کانپور، لکهنو، لاهور، دهلی، تبریز، بمبئی، تهران و... چندین بار چاپ شد که سوابق این چاپها را می‌توان در مقدمه‌ی جلالی نائینی و مقدمه‌ی شرح بوستان خزائی جستجو کرد.

از جمله‌ی کوششهای نسبتاً جدی برای تصحیح بوستان، تصحیح و شرح و ترجمه‌ی آلمانی گراف است که به سال ۱۸۵۸ میلادی (۱۲۳۶ شمسی) در وین به چاپ رسید. در ایران، قدیمی‌ترین طبع انتقادی، بوستان مرحوم محمدعلی فروغی است که سال ۱۳۱۶ به چاپ رسید و هنوز اعتبار خود را حفظ کرده است هر چند دخالت ذوق مصحح در انتخاب نسخ بدل و نیاوردن فهرست نسخ مورد استفاده، از ارزش آن تا حدودی کاسته است.

شرح‌های بوستان سعدی، عمدتاً در سه حوزه‌ی نفوذ و رواج زبان فارسی یعنی ایران، هند و آسیای صغیر (شارحان ترک زبان) نگاشته شده است.

در ایران پس از چاپ فروغی، تصحیح‌ها و شرح‌های دیگری هم منتشر شد که البته شرح به معنای اصطلاحی آن نیست بلکه بیشتر به صورت حاشیه‌نویسی یا شرح لغات دشوار است. چاپهای امیرخیزی (۱۳۱۰) در تبریز که در اصل برای دانش‌آموزان دوره‌ی اول دبیرستان چاپ شده است، چاپ جلالی نائینی (۱۳۱۷ ه.ش)، چاپ عبدالعظیم قریب (۱۳۲۸) که از ۹ نسخه استفاده کرده و شامل بعضی حواشی و تعلیقات است و چاپ ایران پرست (ایزد پرست) در سال ۱۳۵۲ که بر مبنای ۸ نسخه است.

سر آغاز شرح‌های جدی بوستان، شرح مرحوم محمد خزائی است که سال ۱۳۵۲ منتشر شد و ویژگی عمده‌ی آن، بررسی‌های لغوی و بررسی منابع فکری سعدی (تلمیحات و احادیث و...) است.

شرح مرحوم محمدعلی ناصح، حاصل تدریس بوستان در انجمن ادبی ایران است که ناصح ریاست آن را به عهده داشت و لذا ویژگی برجسته این اثر، منثور کردن بوستان و شکل تقریری این شرح است.

تصحیح و شرح مرحوم یوسفی که معمولاً کتاب درسی دانشگاهها در رشته زبان و ادبیات فارسی است، در سال ۱۳۵۹ منتشر شد و به علت شخصیت و روش علمی مصحح، بیشتر از دیگر چاپها مورد توجه قرار گرفت.

به جز این شرحهای برجسته، گزیده ها و یا چاپهای دیگری هم از بوستان به بازار آمده است مانند بوستان سعدی باب چهارم از دکتر محمد استعلامی (۱۳۴۷ چاپ دوم)، چاپ حسین استادولی که شرح و توضیح مختصر بوستان است برای استفاده عمومی (۱۳۶۹)، گزیده دکتر سید محمود طباطبائی (۱۳۷۲)، گزیده دکتر حسن انوری که در اصل کتاب درسی دانشگاههای پیام نور بوده است (۱۳۷۵)، گزیده دکتر خلیل خطیب رهبر (۱۳۷۲) و موارد دیگر.

البته نباید تصحیح آقای رستم علی یف (۱۳۴۷) را فراموش کرد که مبنای آن، نسخه کتابخانه فرهنگستان علوم تاجیکستان شوروی (نسخه ششم مورد استفاده یوسفی) است و اشکالات آن را تنی چند از محققان گوشزد کرده اند. مثلاً باید به نقد اکبر طرفه (بوستان سعدی به تصحیح علی یف، سال ۲۷، شماره ۳ خرداد ۱۳۵۳، صص ۱۷۹ - ۱۷۵)، نقد دکتر سعید حمیدیان (حسن روزافزون بوستان، نشر دانش، سال ۲، شماره ۶ خرداد و تیر ۱۳۶۱، صص ۴۹ - ۳۲) و نقد دکتر محمود کامیار (اندر ملحقات بوستان، رنگین کمان، شماره ۸۷، ۱۶ تا ۲۳ بهمن ۱۳۴۸، صص ۲۱-۲۰ و ۳۶) اشاره داشت.

نباید از نظر دور داشت که اولین شرح های بوستان، در کشورهای شبه قاره و آسیای صغیر به رشته تحریر در آمده است. همانطور که از لحاظ داشتن نسخه های خطی و چاپی و ترجمه های بوستان نیز، این دو منطقه مقام اول را دارند و بوستان عمدتاً کتاب درسی آنها بوده است.

چاپ آثار سعدی در شبه قاره هند سابقه قدیمی تر و بیشتری دارد. علاوه بر شرح ها، فرهنگنامه ها، انتخاب ها، تضمین ها و ترجمه های گوناگونی از آثار سعدی به زبانهای فارسی، اردو، پنجابی، سندی، گجراتی و بنگالی صورت گرفته است. شمار فراوان نسخه های خطی آثار سعدی، تتبع و تدریس آنها را نیز نباید از نظر دور داشت.

مولفان دانشنامه ادب فارسی یکی از دلایل توجه به سعدی را در شبه قاره توجه دانشمندان انگلیسی به وی برای شناسایی فرهنگ هندیان و مردمان مسلمان شرق و سلطه بر هند دانسته اند. نام و مشخصات بسیاری از شروح و ترجمه ها و دیگر آثار مرتبط با سعدی در این دانشنامه ذکر شده است که برای نمونه به تعدادی از آنها اشاره می شود:

شروخی چون انهار الاسرار از علیم الله حسینی چستی جالندری (۱۱۳۰ق)، شرح بوستان محمد افضل اله آبادی (۱۱۲۴-۱۰۳۸ق)، شرح مولوی تمیزالدین بن محمد یاور (۱۲۴۴ق)، شرح بوستان مولانا محمد گلپوی که معلم و از مروجان زبان فارسی بوده است (۱۲۹۴ق)، شرح عبدالواسع هانسوی، خلدستان ناظر مدراسی (۱۲۴۳-۱۲۰۰ق)، فیض بی کران از خاکی چاتگامی (۱۳۹۶-۱۳۱۰ق)، شرح عبدالرحمان بن محمد احسان (۱۲۹۵ق)، شرح علی بن محمد گل محمد انصاری (۱۱۲۴ق) و....

و ترجمه هایی چون شمیم بوستان محمد عبدالواحد نولوی غازی پوری (۱۳۲۳ق)، ترجمه بوستان مولوی جعفر علی و سید محمد امیر حسن نورانی استاد عربی و فارسی در اسلامیه کالج لکنو (۱۹۵۲م)، ترجمه منظوم بوستان از گویند پرشاد فضا بن دیبی پرشاد (۱۲۹۵ق) و....

از فرهنگ های بوستان نیز به چنین کتابهایی اشاره شده است: حل ترکیب بوستان از منشی محمد بلال (۱۲۹۸ق)، فرهنگ صحیح بوستان از سید ابن حسن (۱۲۹۸ق)، فرهنگ بوستان محمد عبدالله گلشن (۱۳۱۱ق)، فرهنگ واژه های بوستان از غلامعلی شاه کوهاتی و...

درباره بررسی آثار و افکار سعدی نیز این کتابها قابل توجه است: سعدی از الطاف حسین حالی، حکمت سعدی از کیخسرو هخامنشی (در پاسخ به کتاب قلمرو سعدی علی دشتی) و سعدی و خسرو از سید وزیرالحسین عابدی رئیس بخش فارسی دانشکده خاورشناسی دانشگاه پنجاب لاهور (برای توضیحات کاملتر رک: دانشنامه ادب فارسی، ج ۴ بخش دوم، صص ۱۳۹۸-۱۳۸۶)

البته در این حوزه مشهورترین شرح، بهار بوستان چاپ لکهنو تألیف رای تیکچند بهار (متوفی ۱۱۱۸م) است. وی از شاگردان علی خان آرزو از محققان برجسته ادبیات فارسی در هند و مؤلف فرهنگ بهار عجم است. یکی دیگر از این شرحها، شرح مولانا نقیب احمد (۱۳۵۴ هـ. ش) است که در این پایان نامه به بررسی اجمالی آن پرداخته شده است. اما در امپراتوری عثمانی و آسیای صغیر روند توجه به آثار سعدی در سه دوره متفاوت با فراز و فرودهایی ادامه یافته است: دوره پیش از فرمانروایی عثمانیان، دوره عثمانی و دوره جمهوریت.

در دوره پیش از فرمانروایی عثمانیان، از آنجا که زبان فارسی هم زبان اداری مردم این منطقه بوده است و هم زبان مردم کوچه و بازار، پژوهش در آثار فارسی و از آن جمله آثار سعدی که نمونه حکمت عملی بود مورد توجه بود.

« ادبیات فارسی و درون مایه های آن در شکل گیری ادبیات ترکی تأثیری آشکار داشت و در مجموعه این تأثیرگذاری، سعدی نیز تأثیر ویژه خود را گذاشت. شرح نویسی و نظیره گوئی بر آثار سعدی دقیقاً از زمانی آغاز شد که زبان فارسی آرام آرام از حافظه ها پاک می شد و ترکان به زبان خود و استعدادهای آن آگاهی می یافتند و برای فهم آثار سعدی نیاز به شرح ترکی آن داشتند. رویداد دیگری نیز که در جایگزین شدن زبان ترکی تأثیر گذاشت جنگهای ایران و عثمانی بود که زبان فارسی را پس راند اما ریشه های زبان فارسی در عثمانی بسیار بیش از آن دوانیده شده بود که به کلی از یادها برود. بخشی از میراث مکتوب تاریخی و ادبی این سرزمین ها به زبان فارسی بود و لازم بود همیشه متخصصانی باشند که زبان فارسی بدانند و بتوانند آثار گذشته را تفسیر کنند... نیاز به نوشتن شرح بر آثار سعدی دو دلیل عمده داشت: یکی نیاز آموزشی و دیگری خواست پادشاهان عثمانی. در این نکته حکمتی نهفته است. در خواسته شاهان هدف دیگری نیز جز پندآموزی به کار بوده است و آن برآیندی است که می توان از بوستان و گلستان همچون مقدمه ای بر رفتار سیاسی به دست آورد» (دانشنامه ادب فارسی، ج ۶ صص ۴۵۳-۴۴۹)

بعضی از شروح و ترجمه های بوستان در این منطقه: شرح شمع الله شمعی (پس از ۱۰۰۹ق)، شرح مصطفی سروری (۹۶۹ق)، شرح هوایی بورسوی (۱۰۱۷ق)، شرح اسماعیل حقی بورسوی (۱۱۳۱ق)، شرح رحمی آفندی (۱۳۰۱ق)، فرهنگنامه سعدی از خواجه مسعود (۷۵۵ق)، غنچه بوستان از محمد عزت پاشا که ترجمه منظوم بوستان است (۱۳۳۲-۱۲۵۸ق) و...

بوستان به زبانهای دیگری ترجمه شده است که احصاء همه این ترجمه ها و چاپها در این پیشگفتار ممکن نیست. در اروپا سعدی از قرن ۱۷ میلادی مورد توجه قرار گرفت و نخستین ترجمه بوستان به زبان لاتینی را توماس هاید انگلیسی (۱۶۳۶ - ۱۷۰۳م) منتشر ساخت. از بوستان ترجمه هایی نیز به زبان های انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، هلندی، سوئدی،

گرچی و... در دست است که فهرست آنها و ترجمه های دیگر آثار سعدی را در مقاله ای تحت عنوان «سه قرن سعدی شناسی در غرب از روی ترجمه های گلستان و بوستان» نوشته عبدالغفور روان فرهادی به تفصیل می توان مطالعه کرد (رک: ذکر جمیل سعدی ج ۲، صص ۱۹۶ - ۱۷۵).

فصل اول

کلیات

۱-۱- بیان مسأله تحقیق

با توجه به اهمیتی که بوستان از لحاظ لفظ و معنی در ادبیات فارسی دارد، پرداختن همه جانبه به این اثر و کند و کاو در تمام زوایای محتوایی و ساختاری آن ضروری است. منتها شعر سعدی به لحاظ داشتن صفت سهل ممتنع، در عین حال که به نظری نیاز از توضیح می رسد، در مواردی نیز خواننده پس از تأمل در آن، به نکاتی بر می خورد که نیازمند توضیح است و گوشه ای از ظرافتهای هنری سعدی را بازگو می کند. علاوه بر این از آنجا که از قدیم الایام تاکنون، این منظومه یک منبع اصیل درسی (دانشگاهی) بوده است و عامه مردم نیز از آن بهره مند می شوند، شارحان برای حفظ رابطه این متن با خواننده زمان خود کوششهایی کرده اند. این کوششها هر چند در جایگاه خود بسیار ارزشمند است اما تذکر نکاتی چند درباره هر کدام ضروری به نظر می رسد لذا برای روشن کردن برخی نکات مبهم در شروح شارحان ایرانی (شرح بوستان دکتر محمد خزائلی، بوستان سعدی مرحوم محمدعلی ناصح، بوستان سعدی دکتر غلامحسین یوسفی، بازیافت بوستانی های سعدی دکتر جعفر مؤید شیرازی و بوستان سعدی دکتر رضا انزابی نژاد و دکتر سعید قره بگلو)، ابتدا به معرفی این شروح و تلاش برای یافتن خصوصیات یک شرح ایده آل پرداخته خواهد شد و در ادامه، با استمداد از نظریات استادان راهنما و مشاور و منابع مفید و هم چنین استنباطات شخصی - که چه بسا خالی از اشتباه نباشد - بررسی و مقایسه توضیحات شروح، مورد توجه قرار خواهد گرفت. البته لازم به تذکر است که بیان این نکات از ارزش هیچ یک از این شروح و زحمات شارحان آنها نمی کاهد.

در پایان به عنوان نمونه از شرحهای هندی، شرح مولانا نقیب احمد (با عنوان بوستان سعدی مع حاشیه) و از شرحهای ترکی، شرح سودی بسنوی (با عنوان شرح سودی بر بوستان سعدی) مورد بررسی قرار خواهند گرفت. این بررسی، یک بررسی اجمالی و صرفاً برای گشودن بابی برای مقایسه شروح شارحان ایرانی و غیر ایرانی است. این شرحها به علت آنکه در سطح شرحهای شارحان ایرانی نبود و قابلیت مقایسه نداشت، هر کدام جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است.

۲-۱- اهمیت و ارزش تحقیق

لزوم بازنگری شروحي که بر آثار مهم ادبیات فارسی نوشته شده است، با توجه به نقشی که یک تحلیل ادبی انتقادی مؤثر با روشن کردن پیچیدگی ها و آشکار کردن زیبایی هایی یک متن، در رشد و ارتقاء علم و ادب جامعه ایفا می کند بر متخصصان امر پوشیده نیست. این اهمیت زمانی که سخن از اثری است مانند بوستان و شخصیت جامع الاطرافی مانند سعدی، استاد مسلم زبان فارسی، صد چندان می شود. می توان گفت تا زمانی که زبان فارسی به حیات خود ادامه می دهد، بررسی بوستان و آثار هم طراز آن باعث فهم دیگر آثار ادبیات فارسی و حفظ رابطه فارسی زبانان هر دوره با آثار اصیل این زبان خواهد شد.

۳-۱- روش کار

پس از مطالعه کلی بوستان و شروع مورد نظر برای به دست آوردن یک آشنایی اولیه با سبک سعدی و شیوه شرح شارحان مختلف، ابیاتی که به هر دلیلی مورد اختلاف شارحان واقع شده بود یادداشت برداری شد. از آنجا که بعضی اختلافات، مربوط به تفاوت در نسخه بدل ها بود و علاوه بر این، بازیافت بوستانی های دکتر جعفر مؤید شیرازی متمرکز بر تصحیح بوستان و ضبط ابیات بود، تصحیح دکتر یوسفی به عنوان نسخه اساس قرار گرفت و اختلافات دیگر شروع، ذیل آن آمد. البته توجه عمده به اختلاف نسخی بود که می توانست منجر به اختلاف معنی شود یا با توجه به سبک سعدی مناسب تر به نظر می رسید لذا تفاوتهای ضبط شروع در موارد دیگر، مورد توجه نبوده است. اختلافات معنایی و برخی موارد خاص دستوری هم در یادداشت برداری مورد توجه بود و به طور کلی ذیل هر بیتی، نظریات قابل بحث شارحان و نکته مورد بحث، مشخص شد. پس از آن در موارد لزوم برای حل کردن مشکل برخی ابیات، شواهدی از متون نظم و نثر و آثار دیگر سعدی استخراج شد و هم چنین مطالعه

کتابهای معتبری که در مورد سعدی و آثار او به ویژه بوستان تألیف شده بودند و احیاناً به نکاتی در مورد ابیات بوستان و سبک سعدی در این اثر اشاره کرده بودند، مورد توجه قرار گرفت.

این پایان نامه در بررسی ابیات، سه شیوه کلی دارد:

۱- بررسی ابیاتی که اغلب یا تمام شارحان به آن پرداخته اند و تلاش بر آن بوده تا بین آراء مختلف، به طور مستدل جمع بندی و مقایسه و نقد صورت گیرد و در صورت امکان، بهترین نظر انتخاب شود یا نظر جدیدی ارائه گردد.

۲- ابیاتی که فقط در مورد آنها طرح بحث شده است و به دلایلی، نظری قطعی بیان نشده یا نظر جدید و متفاوت برخی صاحب نظران نقل شده است.

۳- ابیاتی که دکتر مؤید شیرازی تصحیح قیاسی کرده اند و چون نظر استاد راهنما توجه به اقدم نسخ بود، در متن اصلی پایان نامه نیامده اند و ضمن بررسی کتاب آقای مؤید به آنها پرداخته خواهد شد. اصولاً در این پایان نامه صحت نسخه یوسفی یک اصل اولیه است.

علائم اختصاری شرحها، نام مؤلفان آنهاست و برای اجتناب از تکرار الفاظ، القاب شارحان نیامده که امید است حمل بر بی احترامی نشود. ذیل هر بیت، شماره آن در چاپ یوسفی و در دیگر شروح، شماره صفحه توضیحات آن بیت آمده است. از آنجا که شماره گذاری های چاپ انزابی با چاپ یوسفی یکسان است، هر جا که انزابی توضیحی نیآورده است می توان به شماره نقل شده برای چاپ یوسفی مراجعه کرد. برای شکل ظاهری کلمات هم، رسم الخط نسخه دکتر یوسفی مبنا قرار گرفته است و ارجاعات نیز درون متنی است. در نقل توضیحات، ابتدا شرح دکتر یوسفی که اساس کار است آمده و پس از آن شرح خزائلی، ناصح و انزابی و توضیحات مؤید نیز به دلیل مفصل بودن، آخرین شرح، قرار گرفته است.

در قسمت نقد و بررسی اجمالی شرح مولانا نقیب احمد و شرح سودی نیز، ابیات بر اساس شماره صفحات این شروح آمده اند و شماره بیت در چاپ دکتر یوسفی و تفاوت های احتمالی ضبط آنها با ضبط وی خاطر نشان شده است. مبنای بررسی توضیحات این دو شرح نیز، همان شرح دکتر یوسفی است.

مقدمات نیز شامل توصیفی کلی از هر شرح است شامل ویژگی های رسم الخط و علائم سجاوندی و اشتباهات چاپی، بررسی میزان استفاده از دیگر آثار شیخ، میزان اعتبار هر شرح برای معرفی به عنوان یک کتاب درسی دانشگاهی، بررسی رعایت اصول شرح نویسی و یکدستی شرح، تبیین مشرب و نوع نگاه شارحین به بوستان از قبیل تمرکز بر واژگان، نکات تاریخی، نکات دستوری، برگردان به نثر ساده، منابع فکری سعدی و میزان اشاره به آیات و احادیث به کار رفته در بوستان و تأثیرپذیری سعدی از شاعران فارسی و عربی زبان، اشاره

به آرایه های ادبی، استفاده از شواهد مثال، نکات مربوط به عروض و قافیه، ریشه های کلمات، معانی لغات، جمع کلمات فارسی و عربی، معرفی امکانه و اعلام اشخاص، معرفی روش کار و نسخه های مورد استفاده، توجه به قرائتهای مختلف از یک بیت و نکاتی از این قبیل.

در فهرست منابع هم باید به این مسأله توجه داشت که مراجعات به برخی کتابها مکرر و به برخی، در حد یک بیت بوده است اما برای دقیق بودن مشخصات کتابشناسی، همه کتابها با هم و بر اساس ترتیب الفبایی آورده شده اند.

۱-۴-معرفی و بررسی کلی شروح:

از جمله شرح هایی که در دوره های اخیر توسط مؤلفان فارسی زبان (ایرانی) نوشته شده است، پنج شرح زیر، ضمن احترام به شارحان آنها و قدردانی از تلاششان مورد بررسی قرار خواهند گرفت. این شرح ها به ترتیب تاریخی عبارت است از: شرح دکتر محمد خزائلی، شرح مرحوم محمدعلی ناصح، شرح دکتر غلامحسین یوسفی، بازیافت بوستانی های دکتر جعفر مؤید شیرازی و شرح دکتر رضا انزابی نژاد و دکتر سعید قره بگلو.

۱-۴-۱-شرح بوستان دکتر محمد خزائلی

چاپ سوم ۱۳۵۶، سازمان چاپ و انتشارات جاویدان، تهران

۴۷۹ صفحه

مقدمات این کتاب اختصاص دارد به مطالبی درباره ارزش بوستان، تاریخچه حکایت پردازی، ارزش حکایت های بوستان، منابع سعدی و توضیحات مختصری درباره شرح ها و ترجمه های بوستان. پایان کتاب نیز به راهنمای شرح بوستان شامل فهرست آیات قرآنی و احادیث و امثال، حکایات، لغات، اعلام اشخاص و قبایل و غیره آراسته شده است که ارزش تحقیقی کتاب را بالا می برد.

در شرح کتاب گاه از نسخه ها و چاپ های بوستان مثل نسخه فروغی، شوریده، علی یف و سودی استفاده شده است. شارح گاه فقط به نقل ضبط آنها اکتفا کرده است. مثلاً صفحه ۱۸۲ برای بیت ۱۱ (چه باشی چو روبه به وامانده سیر) به ضبط علی یف (پیر) اشاره می کند. اما گاه ضبط نسخ و شارحان دیگر را پذیرفته یا نقد کرده است. مثلاً برای بیت ۵ ص ۱۸۴:

به خدمت منه دست برریش من مرا نان ده و کفش بر سر بزن

می نویسد: در متن علی یف «بر کفش» ضبط شده و شاید مناسب تر باشد. چه دست بر کفش نهادن، دستمال روی کفش کشیدن و گرد کفش گرفتن است.

به طور کلی نسخه های مورد استفاده شارح و روش تصحیح وی مشخص نشده است و به نظر می رسد از همه شروح و چاپ ها بعلاوه ذوق مؤلف استفاده شده است و به همین علت هم هست که شرح نسخه بدلی در این کتاب وجود ندارد.

توضیحات شارح در مورد ابیات، تا حد زیادی مفصل و کامل است. بخصوص توضیحات در مورد اعلام بوستان و بیان استشهادات و تلمیحات، بیان جمع عربی کلمات، برخی نکات دستوری و ریشه بسیاری از واژه ها

اعم از یونانی، ارمنی، پهلوی و اوستایی و غیره؛ که در این زمینه در میان شروح بی نظیر است. مثلاً ریشه واژه هایی چون فلفل (ص ۵۶)، سبج (ص ۷۸)، فرخ (ص ۵۸) و ...

در ضمن باید توجه داشت که به مآخذ بسیاری از ابیات، ابتدا مرحوم خزائلی اشاره کرده است (مثلاً ابیات ۶۱۰ و ۶۱۱، ۷۹۲، ۷۶۲، ۷۸۸، ۷۹۶، ۴۳۳۰، ۱۰۶۹، ۸۷۱، ۱۰۴۳ و ... مطابق چاپ دکتر یوسفی) و پس از ایشان، دکتر یوسفی با ذکر مآخذ، آنها را مستند کرده است و در هر حال، حق تقدم با مرحوم خزائلی است. هر چند تذکرات دکتر مؤید شیرازی (شناختی تازه از سعدی ص ۲۶) را نباید فراموش کرد که معتقدند مرحوم خزائلی نیز، در بیان اقتباسات سعدی از ادبیات عرب زیاده روی کرده است.

مآخذ احادیث گاه ذکر نشده است که نشان می‌دهد شارح از ذهن سرشار خود سود جسته است. مثلاً مآخذ حدیث مربوط به بیت ۴ ص ۱۰۳ مشخص نشده است. گاهی نیز اصل آیه یا حدیث ذکر نمی‌شود و فقط به بیان معنای آن اکتفا می‌شود.

در این شرح هم ابیاتی هست که اگر چه نیاز به توضیح داشته است، شارح از آنها گذشته است مثلاً ابیات ۱۰ و ۱۱ ص ۲۵۲ (به اخلاق با هر که بینی بساز...) که مورد تأمل شروح دیگر واقع شده است. و توضیحات ابیاتی نیز محل تأمل و نقد است مثلاً بیت ۴ ص ۲۶۰ (عبایی بلبلانه بر تن کنند...)

اگر نکاتی چون شماره گذاری ابیات، رسم الخط واحد، توضیح روش کار در استفاده از نسخه ها و ... رعایت می‌شد، بر ارزش کتاب برای معرفی به عنوان یک کتاب درسی افزوده می‌شد. البته در مقابل، به رعایت علائم سجاوندی در این اثر به خوبی توجه شده است که به قرائت درست ابیات کمک شایانی می‌کند:

بگیر، ای جهانی به روی تو شاد جهانی، که شادی به روی تو باد

(بیت ۹ ص ۲۰۰)

البته بعضی از این علامت گذاری ها هم اشتباه است مثلاً ص ۳۸۲:

مؤذن گریبان گرفتش: که هین!

ص ۳۳۰: زن خوب و خوشخوی و آراسته چه ماند؟ به نادان نوحاسته؟

ص ۳۵۲: به نرمی: پیرسیدم ای برهمن،

ص ۳۶۹: ندانی؟ که کمتر نهد دوست پای، چو بیند که دشمن بود در سرای

اشتباهات چاپی و رسم الخط های ناساز، باز هم در این کتاب به چشم می‌خورد: ص ۲۸۷ (به جستش)،

ص ۳۲۲ (به شست)، ص ۳۴۵ (به پای)

ص ۳۵۵: به چابکتر از خود مینداز تیر
 ص ۳۶۲: مکن عمر ضایع به افسون و حیف (افسوس)
 جو در ریگ ماند شود پای بند (جو)
 و موارد دیگر در صفحات ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۲۸، ۳۳۴، ۳۵۰ و ...

نکته دیگر در مورد شرح مرحوم خزائلی این است که به نظر می رسد در چاپ های مختلف آن، تجدید نظرهایی صورت گرفته است چراکه ایراداتی که برخی محققان در زمان حیات ایشان به این چاپ وارد ساخته اند، در چاپ های بعدی برطرف شده است. فی المثل با توجه به مقاله ای که دکتر محمدعلی صادقیان با عنوان «نقدی بر شرح بوستان دکتر محمد خزائلی» نوشته اند، گویا مرحوم خزائلی بیت:

سرش باز پیچید و رگ راست شد
 و گروی نبودی زمن خواست شد
 را چنین معنا کرده بوده اند: اگر پزشک حاذق نبود، زمان و روزگار او سپری می شد. اما در چاپ های جدید کتاب ایشان، معنای صحیح بیت بدین صورت آمده است: اگر آن طیب حاذق نبود، پادشاه زمین گیر میشد.

اشتباهات چاپ های اول نیز در مواضعی اصلاح شده است مثلاً: ص ۱۲۳ «ولی (بلی) هم چنان بر دعا داشت دست» یا ص ۲۷۳ «نگیرد (بگیرد) خردمند روشن ضمیر»

۱-۴-۲- بوستان سعدی با شرح اشعار و حواشی محمدعلی ناصح

به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر، چاپ دوم ۱۳۷۱ (چاپ اول ۱۳۵۴)، انتشارات صفی علیشاه، تهران.

کز + ۸۷۹ صفحه

مقدمات این شرح اختصاص دارد به توضیح دربارهٔ مشکل دیباچه نگاری بر بوستان سعدی به دلیل سهل و ممتنع بودن آن و اشاره به فعالیت‌های ادبی بنیاد نیکوکاری نوریانی (ناشر کتاب).

در این شرح هم، نسخه‌ها و روش کار معرفی نشده است و فقط در مقدمه (صفحهٔ یح) می‌خوانیم که «این کتاب متن بوستان است که با مقابله با اغلب نسخ موجود فراهم آمده ولی از ذکر نسخ بدل‌ها و تبدیل به احسن‌ها در حاشیه چشم پوشیده شده است. اگر بعضی اغلاط در ابیات وجود داشت که از روی نسخه بدل‌ها هم صواب آنها معلوم نمیشد، برحسب استنباط شارح، بهترین نسخه بدل که اقرب به واقع و یا به طور کلی مستنبط خود شارح بود، به جای آن گذاشته شده است». البته با وجود این در مواضع متعددی، به ضبط برخی از نسخ اشاره شده و در مورد پذیرش یا رد آن بحث شده است مثلاً ص ۱۳ سطر ۱۱: که جاها سپر باید انداختن: نسخهٔ دیگر «جاجا» مخفف «جا به جا» درست تر می‌نماید (با شاهی از خاقانی)

یا ص ۷۰۷ سطر ۱۳: چو عیبی بیند برآرد خروش: در سه نسخه «چو زحفی بیند» مسطورست و ما ضبط نخستین را درست و بی تکلف دانستیم («زحفی» انتخاب دکتر یوسفی است. ناصح با وجود رد این ضبط، در مورد زحافات توضیح داده است).

یا ص ۴۶۹ سطر آخر: ز سر جهل و ناراستی بر نهم: در دو نسخه «سر جهل» مکتوب و آن نادرست است. (اتفاقاً ضبط دکتر یوسفی همین است).

و موارد دیگر در صفحات ۲۴، ۳۶، ۵۲، ۵۸، ۷۸، ۸۲، ۸۴، ۱۰۰، ۱۸۱، ۲۷۰، ۷۳۱ و...

آنچه در این شرح بیش از همه به چشم می‌خورد، متمایز نشدن شرح ابیات از یکدیگر و دشواری پیدا کردن معانی ابیات و آمیختگی توضیحات کتاب با شواهد ابیات و معانی لغات و مآخذ حکایات است که استفاده از کتاب را دشوار ساخته است.

به نظر می‌رسد برای استفاده از مطالب مفید این کتاب و شرح سودمند مرحوم ناصح، این کتاب نیازمند چاپی منقح‌تر و جدید است و اگر چه در مقدمه (صفحهٔ یط) گفته شده که آقای ناصح مجزا کردن مطالب را نپسندیده‌اند و بر تحفظ نظر خود که همان طرز تدریس بوستان بشکل تقریر بشاگردان در محضر تدریس است اصرار داشته‌اند، اما با توجه به روش پژوهش در عصر حاضر این کار ضروری به نظر می‌رسد.